

ПИТАННЯ ЦИВІЛЬНОГО І ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА

В. Яроцький, доцент Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Самоорганізаційні засади функціонування сфери цивільно-правового регулювання як різновиду соціальних управлінських систем

Висвітлення тих чи інших аспектів специфіки правового регулювання відповідних груп цивільних відносин завжди було предметом пильної уваги вітчизняних та зарубіжних цивілістів, а також теоретиків права. Зокрема, цивілістичні пошуки у вказаному напрямку здійснювали В. І. Борисова, А. С. Довгерт, І. В. Жилінкова, В. М. Ігнатенко, М. М. Сібільов, І. В. Спасибо-Фатєєва, Н. С. Кузнецова, В. В. Луць, Р. А. Майданик, Є. О. Харитонов, Я. М. Шевченко та інші. Однак окремі теоретичні питання, пов'язані з аналізом сфери врегульованих положеннями цивільного права особистих немайнових та майнових відносин саме як різновиду *соціально-правових управлінських систем*, у цивілістиці досліджені недостатньо. Можливість аналізу поставленої проблематики обумовлена тим, що правове регулювання в одному із можливих ракурсів розглядається в теорії права як різновид *управлінського процесу*¹, за допомогою якого забезпечується «результативний, нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини спеціальної *системи* власне правових засобів (норм права, правовідносин, актів реалізації і застосування)»². Для ілюстрації відстоюваних загальнотеоретичних положень окремі правники (зокрема, С. С. Алексєєв) часто використовують приклади, що ґрунтуються на протиставленні публічно-правової та приватноправової сфер правового регулювання. Організаційно-впорядкувальний вплив першої з них на врегульовані правом відносини забезпечується пере-

¹ Див.: Теория государства и права / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М., 1997. – С. 635.

² Комаров С. А. Общая теория государства и права в схемах и определениях. – М., 1996. – С. 9.

важно за рахунок «зовнішнього» нормативно-організаційного регламентаційного впливу. Досліджувана сфера характеризується органічним поєднанням у межах єдиної регулятивної (а відтак управлінської) системи *нормативної організації* впорядкування цивільних відносин (нормативного регулювання) та їх *самоорганізації* (саморегулювання). *Системи, що самоорганізуються*, у літературі пропонується розглядати як системи, що здатні при активній взаємодії з середовищем змінювати свою структуру, разом з тим зберігаючи цілісність, дозволяючи діяти в межах закономірностей, притаманних оточенню, *обираючи одну з можливих ліній поведінки*¹. Аналіз основних напрямів здійснення регламентаційного впливу та галузевої специфіки функціонування сфери цивільно-правового регулювання визначає можливість її розгляду під досліджуваним кутом зору як *складної соціально-правової управлінської системи, що функціонує на засадах диспозитивності та самоорганізації*.

Самоорганізаційні засади функціонування сфери цивільно-правового регулювання як різновиду соціально-правових управлінських систем є похідними від диспозитивних і обумовлені особливостями галузевих *предмета, методу та механізму* правового регулювання. Вказані елементи характеристики цивільного права як галузі у досліджуваному ракурсі одночасно є чинниками, що визначають особливості досліджуваної сфери як регулятивної системи. Сфера цивільно-правового регулювання постає як всеохоплююче самоорганізоване середовище, у межах якого забезпечується регламентаційний вплив на цивільні відносини цілісної системи правових засобів різних рівнів та регламентаційної спрямованості. Формування окремих з цих правових засобів (укладення договорів, вчинення односторонніх правочинів, оформлення і розміщення або видача цінних паперів тощо) здійснюється на засадах самоорганізації. Остання визначає можливість набуття та безперешкодної реалізації суб'єктивних цивільних прав у межах регламентаційного середовища, підпорядкованого нормативному впливу, але в кінцевому підсумку створюваного самими учасниками цивільних правовідносин для задоволення своїх інтересів. Самоорганізаційні засади функціонування цього середовища обумовлені перш за все характером та колом охоплюваних ним відносин (відносин приватноправової сфери, заснованих на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій само-

¹ Юдин Э. Г. Методологические проблемы исследования самоорганизующихся систем // Проблемы методологии системного исследования. – М., 1970. – С. 360–361.

стійності їх учасників). Врахування їх особливостей обумовлює закріплення юридичних конструкцій, застосування яких ґрунтується на диспозитивних засадах правового регулювання цивільних відносин. Диспозитивність перш за все полягає у визначеній нормами цивільного права можливості уповноважених осіб діяти ініціативно, обираючи можливі варіанти їх правомірної поведінки, тобто самостійно визначати форми реалізації комплексу наданих їм правових можливостей. Однак диспозитивність методу цивільно-правового регулювання передбачає не тільки можливість обирати можливі варіанти правомірної поведінки, визначені на рівні положень уповноважувачих норм цивільного права, а й обумовлює засади самоорганізації правового регулювання більшості різновидів цивільних відносин. Диспозитивність методу, загальнодозвільний характер режиму та елементний склад (зокрема, наявність правових засобів, що формуються самими учасниками правовідносин) механізму цивільно-правового регулювання у сукупності визначають самоорганізаційні засади впорядкування приватноправової сфери.

Співвідношення нормативно-організаційних та самоорганізаційних засад, що визначають межі ініціативи учасників цивільних правовідносин та ступінь їх безпосередньої участі у забезпеченні локального регламентаційного впливу на особисті немайнові або майнові відносини, у цих сферах різняться. Необхідність створення однакових умов для набуття та здійснення суб'єктивних прав для всіх учасників особистих немайнових відносин обумовлює переважну роль нормативно-організаційних засад у порівнянні з засадами самоорганізації у цій сфері локального впорядкувального впливу цивільного права. Разом з тим специфіка механізму правового регулювання особистих немайнових відносин все ж не виключає наявності самоорганізаційних засад регламентації окремих видів відносин, наприклад сфери набуття та здійснення прав на об'єкти інтелектуальної власності. Мова йде про договірне регулювання здійснення майнових прав авторів, похідних суб'єктів права інтелектуальної власності (правонабувачів та спадкоємців авторів), правові механізми колективного управління їх майновими правами, які здійснюються на самоорганізаційних засадах.

Найбільш характерними самоорганізаційні засади є для сфери регламентації майнових відносин. Самоорганізаційна активність їх учасників полягає, зокрема, у можливості здійснення ними індивідуального регулювання та саморегулювання відносин за їх участю. Індивідуальне регулювання характеризується створенням регламентаційного середовища, у межах якого можливість набуття та реалізації суб'єктивних ци-

вільних прав має обмежене коло учасників цивільних відносин. Наприклад, у сфері корпоративних відносин індивідуальне регулювання полягає у розробці та затвердженні статутів господарських товариств, їх різноманітних внутрішніх положень (наприклад, Положень про нарахування та виплату дивідендів), інших локальних актів. Акти саморегулювання полягають у встановленні суб'єктивних цивільних прав і обов'язків шляхом укладення договорів або вчинення односторонніх правочинів. На самоорганізаційних засадах здійснюється саморегулювання не тільки договірних, але й інших груп майнових відносин. Можливість прийняття відповідних актів саморегулювання, положення яких обов'язкові до виконання, забезпечує максимальне врахування індивідуальних потреб та інтересів суб'єктів, що беруть участь у встановленні моделей бажаної для них правомірної поведінки, оскільки її *лінії* (з урахуванням термінології Е. Г. Юдіна) формуються ними самостійно. Необхідність забезпечення охоплення регламентаційним впливом різноманітних видів суспільних відносин обумовлює універсальність комплексів правових засобів, що визначають елементний склад механізму регулювання майнових відносин. Важлива роль у ньому належить одностороннім правочинам та договорам. Адже саме багатоманітність конструкцій правочинів, закріплених на рівні положень ЦК України і можливість конструювання нових їх видів у визначених законодавством межах, дозволяє учасникам цивільних відносин забезпечити найвищий рівень самоорганізації у формуванні бажаних для них моделей правомірної поведінки та передбаченні наслідків неправомірної. Основне функціональне призначення заснованих на засадах самоорганізації односторонньо-правочинних та договірних актів саморегулювання полягає в універсальності їх застосування як правових засобів опосередкування оборотоздатності та інших динамічних аспектів функціонування цивільного обороту. Це дає можливість казати про влучність запропонованого в літературі підходу щодо визначення договору в одному із можливих аспектів аналізу його правової природи як універсального юридичного засобу (елемента) механізму правового регулювання¹.

Прикладами односторонніх актів саморегулювання, за рахунок яких забезпечується самоорганізація порядку правового регулювання майнових відносин самими їх учасниками, зокрема, є правочини, які можуть

¹ Див.: Сібільов М. М. Цивільно-правовий договір у механізмі правового регулювання у сфері приватного права // Проблеми законності: Респуб. міжвід. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2003. – Вип. 58. – С. 53.

укладатись у сфері спадкування. Це, наприклад, заповіт (ст. 1233 ЦК України), прийняття або неприйняття спадщини (ст. 1268 ЦК України), заповідальний відказ (ст. 1238 ЦК України). Самоорганізаційні засади характеризують і забезпечення саморегулювання відносин представництва, у межах яких може застосовуватися довіреність (статті 244, 246 ЦК України). Враховуючи можливість виникнення відносин представництва в ході здійснення підприємницької діяльності, довіреністю (на противагу договору) можуть визначатися повноваження комерційного представника. Вказані односторонні акти саморегулювання мають загальний характер, оскільки можуть використовуватись і у ході впорядкування інших відносин, які становлять предмет цивільного права. З огляду на функціональне призначення односторонньо-правочинних і договірних актів саморегулювання у структурі механізму правового регулювання майнових відносин, у досліджуваному ракурсі їх можна визначити як правові засоби, які забезпечують самоорганізаційні засади його регламентаційного впливу.

В ідеалі акти нормативного і позанормативного характеру мають враховувати обумовлені рівнем соціально-економічного розвитку суспільства потреби в забезпеченні необхідних і достатніх меж регламентування відповідних однорідних груп цивільних відносин і не допускати появи прогалин у регулюванні. З цього приводу слід навести слушне судження С. А. Степанова про те, що «прогалини», наприклад, у цивільному праві — сама його сутність, яка виражається в прагненні приватного права до великих «вільних зон»¹. Оцінка наявності прогалин у цивільному праві як позитивного або негативного (хоча й об'єктивно неминучого) явища становить окрему проблему. З урахуванням ступеня важливості і значної питомої ваги відносин, які становлять предмет цивільного права, у загальній сукупності врегульованих правом соціально-правових зв'язків, поява нових їх видів, які об'єктивно потребують нормативної регламентації, не тільки не виключається, а й уявляється неминучою. Подальше законодавче стимулювання і вдосконалення позанормативного (індивідуального) регулювання і саморегулювання як його складової доцільно розглядати як шляхи вирішення проблеми скорочення небажаних прогалин у цивільно-правовому регулюванні. Вони мають місце у випадках, якщо відповідна частина відносин врегульована на недостатньому рівні або залишилась поза сферою

¹ *Степанов С. А.* О «пробелах» в праве // *Цивилистические записки: Межвуз. сб. науч. тр.* — М., 2001. — С. 329.

регламентаційного впливу. Тому актуальною є проблематика створення ефективних механізмів прогнозування та уникнення появи прогалин у цивільно-правовому регулюванні, оскільки порядок їх подолання унормований на законодавчому рівні. Положення ст. 8 ЦК України (ч. 1–2) визначають можливість застосування для врегулювання неврегульованих відносин аналогії закону або права. У контексті зазначеного є показовим, що вказані положення нового ЦК України як одна з умов застосування аналогії закону або права визначають неврегульованість відносин не тільки шляхом нормативного регулювання, але і у разі ігнорування сторонами такого важливого правового засобу саморегулювання, як договір.

Водночас треба зазначити, що забезпечення виваженого балансу нормативного і свободи позанормативного регулювання в приватноправовій сфері є основним завданням механізму правового впливу в цілому (як категорії, що має більш широке значення і термінологічне застосування, ніж механізм цивільно-правового регулювання). Слід погодитися з висловленою у літературі думкою про те, що «норми цивільного права, як правило, розраховані на доповнення нормативного регулювання індивідуальною регламентацією відносин за розсудом співучасників цивільно-правових зв'язків»¹. Положення ЦК України ґрунтуються на новому, більш виваженому підході до визначення співвідношення нормативного і позанормативного (індивідуального) регулювання цивільних відносин і саморегулювання як його складової. У цивілістичній літературі це зазначається стосовно особливостей вказаного співвідношення у сфері забезпечення регламентації договірних відносин. Зокрема З. В. Ромовська і М. М. Сібільов підкреслюють, що у сфері договірних відносин проект відсуває закон на друге місце, надаючи перевагу договору². Слід зауважити, що відповідно до ч. 4 ст. 6 ЦК України всі положення, які стосуються співвідношення актів цивільного законодавства і договору, поширюються і на односторонні правочини.

Вказані нові підходи до забезпечення саморегулювання відносин визначають шляхи розв'язання проблеми скорочення прогалин у досліджуваній сфері правового регулювання. Ці шляхи полягають у забез-

¹ Яковлев В. Ф. Сущность и основные черты гражданско-правового метода регулирования общественных отношений // Правоведение. – 1972. – № 6. – С. 86.

² Див.: Ромовська З. В. Проблеми загальної теорії права у проекті Цивільного кодексу України // Кодифікація приватного (цивільного) права України / За ред. А. Довгєрта. – К., 2000. – С. 41.

печенні всебічного (на нормативному, *організаційному* і навіть ідеологічному рівнях) стимулювання активної участі суб'єктів цивільного права у забезпеченні регламентації відносин у досліджуваній сфері. У цьому аспекті правові стимули можуть розглядатись як різновид способів правового регулювання, які стимулюють розвиток *самоорганізаційних засад* забезпечення регламентаційного впливу на цивільні відносини. Ця участь має забезпечуватись стимулюванням підвищення активності і розширенням меж правових можливостей учасників цивільних правовідносин у забезпеченні самоорганізації досліджуваної сфери. Як передумови особистісного характеру, що визначають характер та межі реалізації визначених учасниками цивільних правовідносин їх правових можливостей, слід визначити рівень їхньої правової культури і юридичної поінформованості, які мають суб'єктивний характер, а також справляють суттєвий вплив на самоорганізацію їх правомірної поведінки.

Нормативне, організаційне та ідеологічне забезпечення поглиблення засад самоорганізації цивільно-правового регулювання може розглядатись як один із шляхів вирішення проблеми скорочення прогалін у цивільному праві. Зокрема, на засадах самоорганізації ґрунтується широке використання в цивільному (і в першу чергу діловому) обороті таких, що не суперечать актам цивільного законодавства і положенням договору звичаїв і, зокрема, звичаїв ділового обороту (ст. 7 ЦК України). На самоорганізаційних засадах ґрунтується реалізація майнових відносин усіх аспектів принципу свободи договору (п. 3 ст. 3 ЦК України) і пріоритету договірному регулюванню над нормативним, а також формування усталених у певних сферах цивільних відносин правил поведінки (звичаїв і, зокрема, звичаїв ділового обороту). Таким чином, поряд із подальшим удосконаленням визначених актами цивільного законодавства нормативних механізмів, самоорганізаційні засади діяльності учасників цивільних відносин у сфері конструювання, прийняття і застосування актів позанормативного регулювання і саморегулювання слід розглядати як взаємопов'язані шляхи забезпечення оптимізації регулятивних механізмів, застосовуваних у приватноправовій сфері.

Викладене дає підстави дійти таких висновків. За рахунок переважання дозволін, що об'єктивовані у положеннях більшості норм цивільного права, у приватноправовій сфері створюється унікальний галузевий загальнодозвільний режим правового регулювання, який ґрунтується перш за все на засадах *диспозитивності*. Указаний режим підлягає розгляду як особливий порядок регулювання цивільних відносин,

що забезпечується за рахунок взаємодії відповідної сукупності правових засобів, органічно поєднаних у межах окремої соціальної (цивільно-правової) управлінської системи. Поглиблений аналіз специфіки забезпечуваного нормативними та позанормативними регуляторами регламентаційного впливу на особисті немайнові та майнові відносини дає можливість зробити висновок щодо *самоорганізаційних засад* функціонування сфери цивільно-правового регулювання як управлінської системи. Дослідження специфіки цієї сфери, з урахуванням наявності вказаних засад, визначає можливість її розгляду як *складної соціально-правової управлінської системи, що функціонує на засадах диспозитивності та самоорганізації*. Як відомо, прояв диспозитивних засад правового регулювання цивільних відносин полягає саме у наданні їх учасникам можливості обирати *відповідні лінії поведінки*, найбільш оптимальні та бажані для них її варіанти, набувати та здійснювати належні їм суб'єктивні цивільні права. Таким чином, самоорганізаційні засади досліджуваної сфери праворегуляції логічно випливають із притаманних їй *диспозитивних засад*. Адже можливість прояву учасниками цивільних відносин *ініціативи* у здійсненні саморегулювання окремих їх видів підлягає розгляду як одна із таких *ліній (напрямків) правомірної поведінки*, визначеної управомочуючими нормами цивільного права.

Упорядкувальна дія управомочуючих норм цивільного права в органічному поєднанні із регламентаційним впливом позанормативних регуляторів (зокрема правочинів, локальних актів та статутів юридичних осіб, звичаїв тощо) створює, так би мовити, впорядковане цивільно-правове середовище, що функціонує як єдина управлінська система на засадах диспозитивності та самоорганізації. У межах цього середовища забезпечується впорядкувальний вплив відповідних взаємоузгоджених комплексів правових засобів на окремі групи особистих немайнових та майнових відносин. Формування вказаного середовища здійснюється не лише на законодавчому рівні, але і за безпосередньої участі самих учасників цивільних відносин, що наділені правом визначати напрямки, характер та межі впорядкувального впливу його окремих сегментів на відносини за їх безпосередньою участю. *Самоорганізаційні та диспозитивні засади* формування досліджуваного середовища характеризуються єдиною спрямованістю на забезпечення безперешкодної можливості набуття, передачі, здійснення та захисту відповідних категорій суб'єктивних цивільних прав, поставленої в залежність від роз-

суду управомоченої особи. Самоорганізаційні засади в досліджуваному аспекті підлягають розгляду в контексті можливості учасників цивільних відносин у визначених нормою права межах брати участь у формуванні регламентаційних механізмів з використанням як нормативних, так і позанормативних регуляторів, визначаючи характер та межі забезпечуваного ними правового впливу, свідомо та самостійно підпорядковуючи варіанти своєї правомірної поведінки відповідним моделям та напрямкам його здійснення. У цьому аспекті самоорганізаційні засади забезпечення регламентації цивільно-правової сфери не підлягають повному отождненню з диспозитивними як такі, що мають похідний від них характер. Таким чином, органічний взаємозв'язок диспозитивних та самоорганізаційних засад у поєднанні з іншими чинниками у досліджуваному аспекті вирізняє сферу цивільно-правового регулювання з-поміж інших напрямків забезпечення регламентаційного впливу на відповідні однорідні групи суспільних відносин, забезпечуваного нормативними положеннями інших галузей системи права України.